ทรรศนะเรื่ององค์ฌานในคัมภีร์อภิธรรมโกศภาษยะของวสุพันธุ*

Viewpoints of Dhyānāṅga in Vasubandhu's *Abhidharmakośabhāṣya*

ศุภร บุญญลาภา**
ณัชพล ศิริสวัสดิ์* และชานป์วิชช์ ทัดแก้ว*****

Suporn Boonyalapa,
Natchapol Sirisawad and Chanwit Tudkeao

** นิสิตระดับปริญญาดุษฎีบัณฑิต
** *** คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Ph.D. Candidate, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 4 มี.ค. 2568 เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 3 พ.ค. 2568
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 6 มิ.ย. 2568 เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 11 ก.ค. 2568

* บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาดุษฎีบัณฑิตเรื่อง "ธยานสมาปัตติในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ*" ได้รับทุนสนับสนุนจากเงินทุนศาสตราจารย์ ดร.ก่อ – อาจารย์ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ทรรศนะเรื่ององค์ฌานในคัมภีร์อภิธรรมโกศภาษยะของวสุพันธุ

ศุภร บุญญลาภา
ณัชพล ศิริสวัสดิ์ และชานป์วิชช์ ทัดแก้ว

บทคัดย่อ

ในคัมภีร์อภิธรรมโกศภาษยะ นิรเทศะที่ 8 สมาปัตตินิรเทศะ วสุพันธุแสดงองค์ฌานไว้ 2 ที่ แต่กลับแจกแจงจำนวนองค์ฌานไว้ไม่เท่ากัน จากการศึกษางานวิจัยที่ผ่านมา อาจทำให้เกิดข้อสงสัยว่า วสุพันธุเห็นด้วยกับการแจกแจงองค์ฌานตามจารีตของนิกายสรวาสติวาทหรือไม่ อีกทั้งไม่อาจอธิบายองค์ฌานตามการจัดแบ่งของวสุพันธุที่ขัดกันนี้ได้ ผู้วิจัยเสนอว่า วสุพันธุกำลังเสนอการการจัดแบ่งองค์ฌานใหม่ตามทฤษฎีของท่าน โดยนำการจัดแบ่งองค์ฌานตามจารีตขึ้นมาเป็น “ต้นแบบ” และใช้วิภาษวิธีเพื่อโต้แย้งการจัดแบ่งองค์ฌานตามจารีตผ่านการอ้างพระสูตร

ผลการวิจัยพบว่า การจัดองค์ฌานตามจารีตสรวาสติวาท ค่อนข้างคล้อยตามพุทธพจน์ที่อธิบายสภาวะการได้ฌานแต่ละขั้น แต่สำหรับวสุพันธุ หลักเกณฑ์สำคัญที่ใช้กำหนดว่าสภาวธรรมใดเป็นองค์ฌานนั้น สภาวธรรมนั้นต้องมี “การละไป” (apakarśa) เมื่อเข้าสู่ฌานในระดับที่สูงขึ้น เมื่อเปรียบเทียบธรรมที่เป็นองค์ฌานตามจารีตของนิกายสรวาสติวาทกับขององค์ฌานตามเกณฑ์ของวสุพันธุแล้ว สามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ (1) ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงตามสรวาสติวาท แต่ตีความต่างจากสรวาสติวาท ได้แก่ วิตกวิจาร (vitarka-vicāra) และสุข (sukha) (2) ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌาน และตีความก็ตรงตามสรวาสติวาท ได้แก่ ปีติ (prīti) และ (3) ธรรมที่วสุพันธุไม่จัดเป็นองค์ฌาน ได้แก่ ความบริสุทธิ์

สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) สติ (smṛti) สัมปชัญญะ (samprajñāna) อุเบกขา (upekṣā) อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข) (aduḥkhāsukhā vedanā) และสมาธิ (samādhi)

แม้จะมีทั้งส่วนที่วสุพันธุเห็นคล้อยตามและเห็นแตกต่างจากสรวาสติวาท แต่วสุพันธุยังคงแสดงองค์ฌานไว้ทั้งหมด และอธิบายไว้อย่างสอดคล้องต้องกัน ทำให้ทรรศนะว่าด้วยองค์ฌานที่นำเสนอมีความสมบูรณ์ และรอบด้าน

คำสำคัญ: องค์ฌาน ฌาน อภิธรรมโกศภาษยะ วสุพันธุ สรวาสติวาท

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

Viewpoints of Dhyānāṅga in Vasubandhu's *Abhidharmakośabhāṣya*

Suporn Boonyalapa,
Natchapol Sirisawad and Chanwit Tudkeao

Abstract

In *Abhidharmakośabhāṣya,* Nirdeśa 8 Samāpatti-Nirdeśa, Vasubandhu demonstrates dhyānāṅga in two places. Previous academic studies tend to show that dhyānāṅga in these two places conform to Sarvāstivāda's tradition. Nevertheless, this does not explain the reason behind the discrepancy of Vasubandhu's viewpoints. I suggest that he aims to propose his new categorization of dhyānāṅga. To remap the old categorization, he formulates his own reasoning and applies many Sūtras as evidence to support his own theory.

Research results showed that dhyānāṅga of Sarvāstivāda's tradition follows mental states experienced during dhyāna, as described in Sūtras to a great extent. Vasubandhu, however, introduces a principle that dharmas should be considered as dhyānāṅga only if they are gradually omitted (apakarśa) once the practitioners attain the higher stages of dhyāna. After comparing dharmas considered as dhyānāṅga of Sarvāstivāda's tradition with dhyānāṅga of Vasubandhu's, these dharmas can be categorized into three groups: (1) The dharmas Vasubandhu considers as dhyānāṅga but interprets the meaning

differently. These include initial inquiry - investigation (vitarka-vicāra) and pleasantness (sukha). (2) The dharma Vasubandhu similarly considers as dhyānāṅga and indicates the same meaning. This is joy (prīti). (3) The dharmas Vasubandhu does not consider as dhyānāṅga. There are internal pure calmness (adhyātmasaṃprasāda), mindfulness (smṛti), awareness (samprajñāna), equanimity (upekṣā), neither-painful-nor-pleasant feeling (aduḥkhāsukhā vedanā), and concentration (samādhi).

Although parts of dhyānāṅga are aligned to that of Sarvāstivāda's, and other parts do not, Vasubandhu presents all the dharmas and demonstrates them coherently. This makes the proposed viewpoint of dhyānāṅga complete and well-rounded.

Keywords: Dhyānāṅga , Dhyāna, *Abhidharmakośabhāṣya,* Vasubandhu, Sarvāstivāda

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

1. ความเป็นมา

คัมภีร์อภิธรรมโกศภาษยะ เป็นคัมภีร์อภิธรรมเล่มสำคัญเล่มหนึ่งในนิกายสรวาสติวาท รจนาโดยวสุพันธุ ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 5 คัมภีร์นี้มีเนื้อหาครอบคลุมตั้งแต่เรื่องพื้นฐานอย่างขันธ์ ธาตุ อายตนะ ไปจนถึงเรื่องญาณ และมรรคผล ในส่วนของนิรเทศะที่ 8 สมาปัตตินิรเทศะ (samāpatti-nirdeśa) นั้นอธิบายเรื่อง “การได้สมาบัติโดยการปฏิบัติ” เรียกว่า “ฌานสมาบัติ” (dhyāna-samāpatti) ซึ่งต่างจาก “การได้สมาบัติโดยการเกิด” เรียกว่า “ฌานอุปบัติ” (dhyāna-upapatti) อันหมายถึง ผลจากการเข้าฌานอันจะทำให้ผู้ปฏิบัติไปบังเกิดเป็นพรหมในรูปภูมิหรืออรูปภูมิตามระดับฌานที่ได้

สมาบัติที่เป็นรูปฌาน เมื่อเรียงตามลำดับการบรรลุ มีชื่อว่า ปฐมฌาน ทุติย-ฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ฌานในแต่ละขั้นเหล่านี้จะประกอบด้วยองค์ฌาน อันเป็นสภาวธรรมหนึ่ง ๆ ที่อธิบายอารมณ์ของผู้ทรงฌาน รวมถึงนำมาเป็นเกณฑ์ในการจำแนกขั้นของรูปฌานด้วย[1]

---

[1] หากพิจารณาจากคัมภีร์ฝ่ายบาลี พบว่าเริ่มมีการจัดองค์ฌานของปฐมฌานอยู่ในถ้อยคำของพระสารีบุตรในมหาเวทัลลสูตร (“ปฐมํ ปนาวุโส ฌานํ กตงฺคิกนฺติ ฯ ปฐมํ โข อาวุโส ฌานํ ปญฺจงฺคิกํ อิธาวุโส ปฐมํ ฌานํ ปญฺจงฺคิกํ สมาปนฺนสฺส ภิกฺขุโน วิตกฺโก จ วตฺตติ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ ปฐมํ โข อาวุโส ฌานํ เอวํ ปญฺจงฺคิกนฺติ ฯ” (ม.มู. 12/49/538)) และมีปรากฏครบทั้งฌานที่ 1-4 ในคัมภีร์วิภังค์ ของพระอภิธรรมปิฎก (ตสฺมึ สมเย ปญฺจงฺคิกํ ฌานํ โหติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อิทํ วุจฺจติ ปฐมํ ฌานํ ... ตสฺมึ สมเย ติวงฺคิกํ ฌานํ โหติ ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อิทํ วุจฺจติ ทุติยํ ฌานํ ... ตสฺมึ สมเย ทุวงฺคิกํ ฌานํ โหติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อิทํ วุจฺจติ ตติยํ ฌานํ ... ตสฺมึ สมเย ทุวงฺคิกํ ฌานํ โหติ อุเปกฺขา จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อิทํ วุจฺจติ จตุตฺถํ ฌานํ (อภิ.วิ. 35/711-714/356-357)) สามารถสรุปองค์ฌานได้ดังนี้

ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
ทุติยฌาน	มีองค์ฌาน คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
ตติยฌาน	มีองค์ฌาน คือ สุข เอกัคคตา

คัมภีร์เล่มสำคัญ ๆ ของนักอภิธรรม เช่น คัมภีร์*มหาวิภาษา*[2] คัมภีร์*อภิธรรมหฤทยะ*[3] คัมภีร์*สังยุกตาภิธรรมหฤทยะ*[4] และคัมภีร์*อภิธรรมสมุจจยะ*[5] แสดงเรื่ององค์ฌานไว้ตรงกัน[6] คือ ปฐมฌานมีองค์ฌาน 5 ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ (หรือเอกัคคตา) ทุติยฌานมีองค์ฌาน 4 ได้แก่ ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda)[7] ปีติ สุข และสมาธิ ตติยฌานมีองค์ฌาน 5 ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข และสมาธิ และจตุตถฌานมีองค์ฌาน 4 ได้แก่ อทุกขม-สุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข) ความบริสุทธิ์ของอุเบกขา ความบริสุทธิ์ของสติ และสมาธิ

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสนใจที่ปรากฏในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* คือ

จตุตถฌาน มีองค์ฌาน คือ อุเบกขา เอกัคคตา

[2] คัมภีร์*มหาวิภาษา* เป็นอรรถกถาของคัมภีร์อภิธรรมยุคต้นในนิกายสรวาสติวาท คาดว่ารจนาช่วง 150 ปีก่อนคริสตกาล (Ropbert E. Buswell, Jr. and Padmanabh S. Jaini, "The Development of Abhibharma Philosophy," *Encyclopedia Of Indian Philosophies Volume VII Abhidharma Buddhism To 150 A.D.*, ed. Karl H. Potter, Ropbert E. Buswell, Jr., Padmanabh S. Jaini and Noble Ross Reat (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, Private Limited, 1996): 112).

[3] คัมภีร์*อภิธรรมหฤทยะ* รจนาโดยธรรมเศรษฐิน ราวศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตกาล

[4] คัมภีร์*สังยุกตาภิธรรมหฤทยะ* รจนาโดยธรรมตราตะ ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 4

[5] คัมภีร์*อภิธรรมสมุจจยะ* รจนาโดยอสังคะ ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 4 - 5

[6] MVŚ ศึกษาจาก Stephen Suen, "Methods of spiritual praxis in the Sarvāstivāda: A Study Primarily Based on the Abhidharma-mahāvibhāṣā," (PhD diss., The University of Hong Kong, 2009), 321-324.; AH 7.151-153: 183-187; SAH 7.341-343: 441-445; Abhidh-s: 68

[7] "adhyātmasaṃprasāda" แยกได้เป็นคำว่า "adhyātma" (มาจาก adhi กับ ātma) แปลว่า ของตนหรือภายใน (MW: 23) และ "saṃprasāda" แปลว่า ความสงบ (MW: 1176) ส่วนภาษาจีนโบราณ คือคำว่า "內等淨" โดย "內" แปลว่า ภายใน "等" แปลว่า เสมอภาค สมภาพ "淨" แปลว่า บริสุทธิ์ รวมความได้ว่า ความบริสุทธิ์อันดำรงอยู่ในสมภาพภายใน

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

การแจกแจงองค์ฌานที่แตกต่างจากคัมภีร์อื่นแม้อยู่ในนิกายเดียวกัน อีกทั้งได้แสดงองค์ฌานไว้ 2 ที่ แต่กลับแจกแจงไว้ไม่ตรงกัน ในที่แรก ปฐมฌานประกอบด้วยวิจาร ปีติ สุข ทุติยฌานประกอบด้วยปีติและสุข ตติยฌานประกอบด้วยสุข ส่วนจตุตถฌานไม่มีองค์ฌาน[8] (ดังในตารางที่ 1) ส่วนในที่ที่สอง ได้แสดงองค์ฌานตามจารีตของนิกายสรวาสติวาท[9]

---

[8] AKBh 8.2

[9] AKBh 8.7

มีข้อสังเกตว่า การจัดองค์ฌานตามจารีตสรวาสติวาท ค่อนข้างคล้อยตามชื่อสภาวธรรมในพุทธพจน์ที่อธิบายการได้ฌานแต่ละขั้น เช่น ใน*โปฏฐปาทสูตร* (Pṛṣṭhapālasūtra) ซึ่งมีทั้งฉบับบาลีและสันสกฤต (ทั้งยังมีฉบับแปลจีนโบราณอีกด้วย) ดังนี้

ปฐมฌาน

Skt: viviktaṃ kāmair viviktaṃ pāpakair akuśaladharmaiḥ savitarkaṃ savicāraṃ vivekajaṃ prītisukhaṃ prathamaṃ dhyānam upasaṃpadya viharati

บาลี: วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ

ทุติยฌาน

Skt: vitarkavicārāṇāṃ vyupaśamād adhyātmaṃ saṃprasādāc cetasa ekotībhāvād avitarkaṃ avicāraṃ samādhijaṃ prītisukhaṃ dvitīyaṃ dhyānam upasaṃpadya viharati

บาลี: วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ

ตติยฌาน

Skt: prīter virāgād upekṣako viharati smṛtaḥ saṃprajānan sukhaṃ ca kāyena pratisaṃvedayate yat tad āryā ācakṣate upekṣakaḥ smṛtimāṃ sukhaṃ vihārīti niṣprītikaṃ tṛtīyaṃ dhyānam upasaṃpadya viharati

บาลี: ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน สุขญฺจ กาเยน ปฏิสเวเทติ ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารีติ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ

(ดังในตารางที่ 2)[10]

จตุตถฌาน

Skt: sukhasya ca prahāṇād duḥkhasya ca prahāṇāt pūrvam eva saumanasyadaurmanasyayor aṣṭaṃgamād aduḥkhāsukhaṃ upekṣāsmṛtipariśuddhiṃ caturthaṃ dhyānam upasaṃpadya viharati

บาลี: สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพ ว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ

(Skt อ้างจาก Daniel Malinowski Stuart. *Thinking About Cessation: The Pṛṣṭhapālasūtra of the Dīrghāgama in Context* (Wien: Arbeitskreis für Tibetische und Buddhistische Studien, Universität Wien, 2013), 58-61. บาลี อ้างจาก ที.สี. 9/279-282/226-227)

และในคัมภีร์*วิภังค์* ของพระอภิธรรมปิฎกฝ่ายบาลี นอกจากมีแสดงการจัดองค์ฌานตามแบบจารีตนิกายเถรวาทดังที่ให้ความเห็นไว้ในเชิงอรรถที่ 1 แล้ว ยังพบการนำเสนอเนื้อหาที่มีส่วนคล้ายกับการจัดองค์ฌานตามแบบจารีตนิกายสรวาสติวาทด้วย คือ "ปฐมนฺติ คณนานุปุพฺพโต ปฐมํ อิทำ ปฐมำ สมาปชฺชตีติ ปฐมำ ฯ ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขำ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา ฯ ... ทุติยนฺติ คณนานุปุพฺพโต ทุติยำ อิทำ ทุติยำ สมาปชฺชตีติ ทุติยำ ฯ ฌานนฺติ สมฺปสาโท ปีติ สุขำ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา ฯ ... ตติยนฺติ คณนานุปุพฺพโต ตติยำ อิทำ ตติยำ สมาปชฺชตีติ ตติยำ ฯ ฌานนฺติ อุเปกฺขา สติ สมฺปชญฺญำ สุขำ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา ฯ ... จตุตฺถนฺติ คณนานุ-ปุพฺพโต จตุตฺถำ อิทำ จตุตฺถำ สมาปชฺชตีติ จตุตฺถำ ฯ ฌานนฺติ อุเปกฺขา สติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา ฯ" (อภิ.วิ. 35/655-685/347-353)

[10] การแจกแจงองค์ฌานทั้ง 2 แบบนี้ยังมีปรากฏในคัมภีร์*อภิธรรมนยานุสาร* (阿毘達磨順正理論) ของนิกายสรวาสติวาท (ในนิรเทศะที่ 8) แต่คัมภีร์นี้รจนาภายหลังคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 5. ดูตัวบทได้ที่ T29.756b6-c29 และดูความเป็นมาของคัมภีร์*อภิธรรมนยานุสาร*ได้ใน พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, "สมถวิปัสสนาในคัมภีร์อภิธรรม นิกายสรวาสติวาท," *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน 2560): 206-207.

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ตารางที่ 1 องค์ฌานใน AKBh 8.2

ฌาน	องค์ฌานทั้งหมด	องค์ฌานที่ละ
ปฐมฌาน	วิจาร ปีติ สุข	-
ทุติยฌาน	ปีติ สุข	วิจาร
ตติยฌาน	สุข	ปีติ
จตุตถฌาน	-	สุข

ตารางที่ 2 องค์ฌานใน AKBh 8.7 หรือตามจารีตในนิกายสรวาสติวาท

ฌาน	องค์ฌาน
ปฐมฌาน	วิตก วิจาร ปีติ สุข สมาธิ
ทุติยฌาน	ปีติ สุข ความบริสุทธิ์สงบภายใน สมาธิ
ตติยฌาน	อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข สมาธิ
จตุตถฌาน	ความบริสุทธิ์ของอุเบกขา ความบริสุทธิ์ของสติ อทุกขมสุขเวทนา สมาธิ

เมื่อผู้วิจัยทบทวนวรรณกรรมแล้วพบว่า Walpola Rāhula ให้ข้อมูลว่า “*คัมภีร์อภิธรรมโกศภาษยะ* ปฐมฌาน (มี) วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ (เอกัคคตา) ... ทุกคัมภีร์เห็นตรงกัน”[11] Shinya Abe และ Masaru Kichise ก็ได้ให้ข้อมูลไว้ในทำนองเดียวกัน[12] โดยมิได้กล่าวถึงการจัดองค์ฌานอีกแบบหนึ่ง

[11] Walpola Rāhula, Zen and the Taming of the Bull: Towards the Definition of Buddhist Thought: Essays (London: Gordon Fraser, 1978), 103.

[12] Shinya Abe, (阿部真也), “Dhyāna in the Sarvāstivāda (説一切有部における静慮),”

จากคำกล่าวข้างต้นนี้อาจตั้งข้อสงสัยได้ว่า วสุพันธุเห็นด้วยกับการแจกแจงองค์ฌานตามจารีตหรือไม่ หากว่าเห็นด้วยเช่นนั้นแล้ว เหตุใดวสุพันธุจึงแสดงองค์ฌานใน 2 ที่ ซึ่งไม่สอดคล้องกันทั้งที่อยู่ในนิรเทศะเดียวกัน จากการทบทวนวรรณกรรม ผู้วิจัยยังไม่พบว่ามีผู้อธิบายประเด็นดังกล่าวไว้ อีกทั้งผู้วิจัยเห็นว่าการแจกแจงองค์ฌานของวสุพันธุในที่แรก[13]เป็นการนำเสนอทรรศนะใหม่ของตน และในที่ที่สอง[14] นำเสนอทรรศนะการจัดแบ่งองค์ฌานใหม่โดยนำการจัดแบ่งองค์ฌานตามจารีตของนิกายสรวาสติวาทขึ้นมาเพื่อโต้แย้ง

บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อ

1. ศึกษาทรรศนะเรื่ององค์ฌานในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ*ของวสุพันธุ

2. วิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างทรรศนะเรื่ององค์ฌานกับหลักเกณฑ์ที่วสุพันธุนำเสนอ

ผลการศึกษาจะทำให้ทราบท่าทีของวสุพันธุที่มีต่อการแสดงองค์ฌานตามจารีตฝ่ายสรวาสติวาท

2. ข้อตกลงเบื้องต้นในบทความนี้

การใช้ศัพท์เฉพาะเป็นภาษาไทยในบทความนี้ส่วนใหญ่จะสะกดแบบบาลีตามที่นิยมใช้กันในแวดวงวิชาการของไทย ยกเว้นบางคำที่นิยมสะกดแบบสันสกฤต หรือหากเป็นศัพท์ที่ไม่ค่อยมีใช้ในแวดวงวิชาการไทย ก็จะใช้คำเรียกโดยถอดความหมาย ทั้งนี้จะใส่วงเล็บแสดงคำสันสกฤตโดยสะกดเป็นตัวโรมันกำกับไว้ด้วย

Journal of Indian and Buddhist Studies (印度學佛教學研究), 55, no. 2, (March 2007): 525.; Masaru Kichise, (吉瀬勝), "A Study of the *dhyānāntara* in the *Abhidharmakośabhāṣya* (倶舎論における中間定解釈)." *Journal of Indian and Buddhist Studies* (印度學佛教學研究), 31, no. 1, (December 1982): 321.

[13] AKBh 8.2

[14] AKBh 8.7

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

3. ความหมายของฌานและทรรศนะเรื่ององค์ฌาน

ฌาน คือ ความเป็นหนึ่งเดียวของจิตอันเป็นกุศล (kuśalacittaikāgratā) เมื่อบุคคลเข้าฌานจากปฐมฌานถึงจตุตถฌาน จะมีการละบางองค์ฌานทิ้งไป พร้อมกับมีองค์ฌานใหม่เกิดขึ้นไปตามลำดับ การนับจำนวนองค์ฌานของรูปฌานทั้ง 4 ตามจารีตของสรวาสติวาทนั้น หากนับองค์ฌานทั้งหมด แม้จะมีซ้ำกันในฌานแต่ละขั้นก็ตาม จะนับได้ 18 องค์ฌาน การนับองค์ฌานดังกล่าวนี้ เรียกว่า การนับโดยชื่อ แต่หากนับโดยทรัพยะ[15] หมายถึง หากองค์ฌานมีสภาวะอย่างเดียวกัน แม้จะมีซ้ำกันในฌานแต่ละขั้นก็ตาม ก็จะนับเพียงครั้งเดียว จะนับได้ 11 องค์ฌาน

[15] ทรัพยะ (dravya) หมายถึง สิ่งที่มีอยู่จริงและสามารถมีอยู่ได้ด้วยตัวเอง โดยต้องไม่ขึ้นอยู่กับการมีอยู่หรือไม่มีอยู่ของสิ่งอื่น

ตารางที่ 3 การนับองค์ฌาน 18 โดยชื่อ และองค์ฌาน 11 โดยทรัพยะ

ฌาน	องค์ฌาน										
ปฐมฌาน	วิตก [1]	วิจาร [2]	ปีติ [3]	สุข [4]							สมาธิ [5]
ทุติยฌาน			ปีติ [6]	สุข [7]	ความบริสุทธิ์สงบภายใน [8]						สมาธิ [9]
ตติยฌาน						อุเบกขา [10]	สติ [11]	สัมปชัญญะ [12]	สุข [13]		สมาธิ [14]
จตุตถฌาน						อุเบกขา [15]	สติ [16]			อทุกขมสุขเวทนา [17]	สมาธิ [18]
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)

หมายเหตุ: [...] นับโดยชื่อ (...) นับโดยทรัพยะ

จากตารางข้างต้น องค์ฌานโดยทรัพยะ 11 อย่าง จึงได้แก่ (1) วิตก (vitarka) (2) วิจาร (vicāra) (3) ปีติ (prīti) ในปฐมฌานและทุติยฌาน (4) สุข (sukha) ในปฐมฌานและทุติยฌาน (5) ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) (6) อุเบกขา (upekṣā) ในตติยฌานและจตุตถฌาน (7) สติ (smṛti) ในตติยฌานและจตุตถฌาน (8) สัมปชัญญะ (samprajñāna) (9) สุข ในตติยฌาน ซึ่งต่างกับสุขในปฐมฌานและทุติยฌาน (10) อทุกขมสุขเวทนา (aduḥkhāsukhā vedanā) และ (11) สมาธิ (samādhi) ในฌานทั้ง 4

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ทรรศนะเรื่ององค์ฌานในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ*ของวสุพันธุ

ทรรศนะและหลักเกณฑ์เกี่ยวกับฌานและองค์ฌานตามคำอธิบายของวสุพันธุ สามารถสรุปได้เป็น 3 ข้อ คือ

1. ฌานและองค์ฌานเป็นสิ่งเดียวกัน

2. องค์ฌานทั้งหมดในฌานแต่ละขั้นไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นพร้อมกัน หากสภาวธรรมเกิดขึ้นในฌานขั้นใด ก็นับว่าเป็นองค์ฌานของขั้นนั้นแล้ว

3. องค์ฌานต้องมี “การละไป” (apakarśa) ตามลำดับขั้นของฌาน กล่าวคือ ทุติยฌานละวิจาร ตติยฌานละปีติ และจตุตถฌานละสุข (ดูตารางที่ 1) ส่วนธรรมอื่น ๆ เช่น สัญญา แม้จะมีอยู่ในฌานและเกื้อกูล (upakāra) ต่อสมาธิ แต่เมื่อไม่มีการละ ย่อมไม่จัดว่าเป็นองค์ฌาน[16] โดยวสุพันธุได้ยกตัวอย่างว่า สำหรับปฐมฌาน สติ (smṛti) และปัญญา (prajñā) ย่อมเกื้อกูลต่อสมาธิมากกว่าวิตกและวิจาร แต่เนื่องจากไม่ได้ละ จึงไม่จัดเป็นองค์ฌาน[17]

ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่า วสุพันธุอาจอ้างทรรศนะว่าด้วยเหตุผลต่าง ๆ ในการนับองค์ฌานมาจากคัมภีร์อภิธรรมในสายสรวาสติวาทซึ่งมีมาก่อนหน้าตนเพื่อนำมาแย้งและเสนอทรรศนะใหม่ เช่น ประเด็นเรื่องความเป็นอุปการะมีปรากฏในคัมภีร์*อภิธรรมสมุจจยะ* ความว่า “องค์ฌาน ... ด้วยเหตุผลของความเป็นสิ่งตรงข้าม (pratipakṣa) และความเป็นประโยชน์ (anuśaṃsa) หรือทั้งสองอย่าง”[18]

---

[16] “เพราะการตั้งอยู่ในฌานระดับที่สูงขึ้น ด้วยการละ(องค์ฌาน)นั้นไป. อนึ่ง สัญญาเป็นต้น ไม่กล่าวว่าเป็นองค์ฌาน” (tadapakarṣeṇottaradhyānavyavasthāpanāt | na tu saṃjñādīnām aṅgatvam uktam) (AKBh 8.9)

[17] “หากว่าเพราะความเกื้อกูล. ก็ไม่ใช่. เนื่องจากความเกื้อกูลของสติและปัญญาย่อมมีมากกว่าวิตกและวิจาร” (upakārakatvād iti cet | na | vitarkavicārābhyāṃ smṛtiprajñayor upakārakataratvāt) (AKBh 8.9)

[18] “ด้วยการเข้าไปถือเอาองค์ฌานอันเป็นสิ่งตรงข้าม ด้วยการเข้าไปถือเอาองค์ฌานอันเป็นประโยชน์ และด้วยการเข้าไปถือเอาองค์ฌานอันมีสวภาวะที่เป็นทั้งสองอย่างนั้น” (pratipakṣāṅgam upādāya anuśaṃsāṅgam upādāya tadubhayāśrayasvabhāvāṅgaṃ copādāya) (Abhidh-s: 68)

ตารางที่ 4 องค์ฌานตามทรรศนะของวสุพันธุเมื่อเทียบกับองค์ฌานตามจารีตในนิกายสรวาสติวาท

ฌาน	องค์ฌานตามจารีตในนิกายสรวาสติวาท										
	องค์ฌานตามทรรศนะของวสุพันธุ				ธรรมที่วสุพันธุไม่จัดเป็นองค์ฌาน						
ปฐม-ฌาน	√ (วิตก) วิจาร		√ ปีติ	√ สุข							X สมาธิ
ทุติย-ฌาน			√ ปีติ	√ สุข	X ความบริสุทธิ์สงบภายใน						X สมาธิ
ตติย-ฌาน				√ สุข*		X อุเบกขา	X สติ	X สัมป-ชัญญะ	X สุข*		X สมาธิ
จตุตถ-ฌาน						X อุเบกขา	X สติ			X อทุกขม-สุขเวทนา	X สมาธิ

หมายเหตุ: *สุขในตติยฌานตามทรรศนะของวสุพันธุควรเป็นอย่างเดียวกับสุขในปฐมฌานและทุติฌาน ต่างจากทรรศนะของสรวาสติวาทที่สุขในตติยฌานเป็นอีกอย่างหนึ่ง

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

จากการแจกแจงองค์ฌานในที่แรกของวสุพันธุตามตารางที่ 1 จะเห็นว่า วสุพันธุมิได้กล่าวถึง “วิตก” เข้ามาไว้ในองค์ฌานของปฐมฌานด้วยโดยตรง ประเด็นนี้จะได้อภิปรายในหัวข้อที่ 4 เป็นลำดับถัดไป และจากทรรศนะเรื่องค์ฌานของวสุพันธุที่ต้องละไปทีละองค์ฌานตามลำดับเมื่อเข้าสู่ฌานที่สูงขึ้น ปฐมฌานอันประกอบด้วยวิจาร ปีติ และสุขนั้น วิจารต้องละไปเมื่อบรรลุทุติยฌาน ทุติยฌานจึงประกอบด้วยปีติและสุข ลำดับถัดมา ปีติต้องละไปเมื่อบรรลุตติยฌาน ตติยฌานจึงประกอบด้วยสุขเพียงอย่างเดียว และสุดท้าย สุขต้องละไปเมื่อบรรลุจตุตถฌาน จตุตถฌานจึงไม่ประกอบด้วยองค์ฌานใด ๆ

ดังนี้ เพื่อทำให้ทรรศนะเรื่ององค์ฌานที่นำเสนอมีความสมบูรณ์ วสุพันธุจำเป็นต้องชี้แจงสภาวธรรมต่าง ๆ โดยผู้วิจัยแบ่งการอธิบายธรรมเหล่านี้ออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงกับไวภาษิกะ[19] แต่ตีความต่างกัน ได้แก่ วิตกวิจาร และสุข โดยวสุพันธุต้องแสดงว่าวิตกและวิจารเป็นองค์ฌานเดียวกัน และสุขในฌานทั้ง 3 เป็นองค์ฌานเดียวกัน ไม่ใช่สุขในสองฌานแรกเป็นอย่างหนึ่ง และสุขในตติยฌานเป็นอีกอย่างหนึ่ง เพื่อแสดงให้เห็นว่า องค์ฌานควรแบ่งและนับโดยทรัพยะและการละไป

2. ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงกับไวภาษิกะ และตีความสอดคล้องกัน ได้แก่ ปีติ

3. ธรรมที่วสุพันธุไม่จัดเป็นองค์ฌาน ได้แก่ องค์ฌานตามจารีตที่เหลือ คือ ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) สติ สัมปชัญญะ อุเบกขา อทุกขมสุขเวทนา และสมาธิ โดยวสุพันธุต้องแสดงให้เห็นว่าไม่ใช่สภาวธรรมใหม่หรือไม่ใช่สภาวธรรมที่ละไป แม้จะดำรงอยู่ในฌานต่าง ๆ

ในส่วนถัดไปของบทความ คือหัวข้อที่ 4-6 จะได้อภิปรายธรรมทั้ง 3 กลุ่มดังกล่าวนี้ตามลำดับสืบต่อไป

---

[19] ไวภาษิกะ หมายถึง นักอภิธรรมที่มีทรรศนะตามจารีตของนิกายสรวาสติวาท หรือตามคัมภีร์*มหาวิภาษา*

4. ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงกับไวภาษิกะ แต่ตีความต่างกัน

วิจาร (vicāra)

ในการจัดองค์ฌานตามจารีตสรวาสติวาท วิตกและวิจารเป็นองค์ฌานในปฐมฌาน ส่วนทุติยฌานเป็นต้นไปไม่ประกอบด้วยวิตกและวิจารอีก แต่เหตุที่วสุพันธุใช้เพียงคำว่าวิจารนั้น มาจากทรรศนะของวสุพันธุที่ว่า "จากคำ(ว่า)วิจาร วิตก(ย่อม)ถูกกล่าว(รวมไว้)ด้วย เนื่องจากเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยกัน ดังเช่นควันกับไฟ"[20] นอกจากนี้ วสุพันธุยังกล่าวว่า หากวิจารมีอยู่พร้อมกับปีติและสุขด้วยแล้ว ย่อมหมายความว่า จะต้องมีวิตกประกอบอยู่ด้วยเสมอ[21]

วสุพันธุอธิบายว่า "**วิตก** คือ "ความคิดอย่างหยาบ" (audārika) ส่วน **วิจาร** คือ "ความคิดอย่างละเอียด" (sūkṣma)"[22] เมื่อพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์ (āpekṣika) ก็เป็นเพียง "ความอ่อนกำลัง" (mṛdutā) กับ "ความมีกำลัง" (adhimātratā) แต่ในทรรศนะของวสุพันธุ ความอ่อนกำลังและความมีกำลังไม่ทำให้กลายเป็นองค์ประกอบที่ต่างกัน[23] เพราะต่างเหมือนกันโดยหน้าที่และบทบาท

ด้วยการอธิบายเช่นนี้ วสุพันธุเห็นว่าฝ่ายตรงข้ามสามารถโต้แย้งได้ว่าสภาพที่ขัดกันของวิตกและวิจารนี้ วิตกและวิจารจะเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้อย่างไร วสุพันธุจึงได้แสดงคำตอบเพื่อขจัดความเสี่ยงดังกล่าวไว้ว่า วิตกและวิจาร

---

[20] vicāravacanād vitarko 'py ukto bhavati | sāhacaryād dhūmāgnivat | (AKBh 8.2)

[21] "วิจารอันมีปีติและสุข (จะ)ปราศจากด้วยวิตก ย่อมไม่มี" (na hi prītisukhavān vicāro vinā vitarkeṇāsti) (AKBh 8.2)

[22] "sūkṣma" แปลว่า น้อยนิด เบาบาง ไม่แก่กล้า (MW: 1240)

[23] "แต่ละอย่าง (เพียง)เพราะความอ่อนกำลังและความมีกำลังของการเกิดทั้งหลายไม่(ทำให้)เป็นสิ่งที่ต่างกัน เช่นนั้น" (naivaṃ vyakto bhavati | pratyekaṃ jātīnāṃ mṛdvadhimātratavāt) (AKBh 2.33)

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ไม่ได้เกิดพร้อมกัน[24] แต่เหตุที่นับเป็นองค์ฌานในปฐมฌานนั้น เพราะเกิดขึ้นในขั้นของปฐมฌาน ตามทรรศนะเกี่ยวกับองค์ฌานข้อที่สอง ดังนี้ จึงสรุปได้ว่า วิตกและวิจารเป็นองค์ฌานเดียวกัน[25]

สุข (sukha)

สุขเป็นองค์ฌานของรูปฌาน 3 ขั้นแรก ตามทรรศนะของไวภาษิกะ สุขในปฐมฌานและทุติยฌานต่างจากสุขในตติยฌาน กล่าวคือ สุขในฌาน 2 ขั้นแรกเป็นความสงบระงับหรือปัสสัทธิ (praśrabdhi) ส่วนสุขในฌานขั้นที่สาม คือ สุขเวทนา[26]

ปัสสัทธิในปฐมฌานและทุติยฌานนี้ ไวภาษิกะเห็นว่าไม่ใช่ความสุขทางกายหรือสุขินทรีย์[27] เพราะผู้เข้าฌานย่อมไม่มีการรับรู้ทางกายหรือกายวิญญาณ และไม่ใช่ความสุขทางใจหรือมโนวิญญาณ เนื่องจากฌาน 2 ขั้นแรกนี้ มีปีติซึ่งเป็นความสุขทางใจหรือโสมนัสเป็นองค์ฌานอยู่แล้ว ทั้งนี้ เพราะไวภาษิกะเห็นว่าองค์ฌานในฌานขั้นเดียวกันต้องเกิดพร้อมกัน และความสุขทางกายจะเกิดพร้อมกับความสุขทางใจ (ในขณะจิตเดียวกัน) ไม่ได้ หมายความว่า การรับรู้ทางกายและการรับรู้ทางใจจะเกิดสลับกันไปมา เพราะการรับรู้ความสุขทางกาย (กายวิญญาณ) ต้องกินเวลาชั่วขณะจิตจำนวนหนึ่ง และการรับรู้ความสุขทางใจ (มโนวิญญาณ) ก็ต้องกินเวลาชั่วขณะจิตจำนวนหนึ่งเช่นกันใน “สันตติภาวะ” (ขณะจิตที่เกิด

---

[24] “ภูมินั้นภูมินี้ อันประกอบด้วยองค์ฌาน 5 (องค์ฌานทั้ง 5)ไม่มี(ใน)ขณะเดียวกัน” (bhūmitastat pañcāṅgayuktaṃ na kṣaṇataḥ) (AKBh 2.33)

[25] เนื้อหาส่วนนี้อาจทำให้คิดเชื่อมโยงไปถึง “ฌานที่ไม่มีวิตก แต่มีวิจาร” ซึ่งใน AKBh 8.22-23 มองว่าเป็น “ระหว่างฌาน” หรือ “ธยานานตระ” (dhyānāntara) อันเป็นระดับสมาธิที่อยู่ระหว่างปฐมฌานกับ(สามันตกะของ)ทุติยฌาน ส่วนในอภิธรรมฝ่ายบาลี จัดให้เป็นทุติยฌานตามการจัดจำแนกฌานแบบปัญจกนัย

[26] ดูตารางเปรียบเทียบในประเด็นนี้ระหว่างนิกายเถรวาท สรวาสติวาท และเสาตรานติกะ เพิ่มเติมใน Tse-Fu Kuan, “Clarification on Feelings in Buddhist Dhyāna/Jhāna Meditation,” *Journal of Indian Philosophy*, 33, no. 3, (June 2005): 301.

[27] “สุขินทรีย์” มาจาก “สุข” กับ “อินทรีย์”

ดับอย่างสืบเนื่อง) อย่างไรก็ตาม เมื่อปัสสัทธิไม่ใช่การรับรู้ความสุขทางกายและความสุขทางใจ ปัสสัทธิจึงไม่ใช่การเสวยอารมณ์ทั้งทางกายและทางใจ

ในทางตรงกันข้าม วสุพันธุเห็นว่าสุขในฌานทั้ง 3 นี้เป็นความสุขทางกายทั้งหมด และความสุขทางกายนี้เองยังให้องค์ฌานตั้งอยู่ได้[28] อีกทั้งวสุพันธุยังได้อ้างถึงพระสูตรหนึ่งไว้ในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* ความว่า "สิ่งใดเกิดขึ้นด้วยสัมผัสอันพึงรู้ว่าเป็นสุขของผัสสะ มีเวทนาอันรู้แล้ว ได้รับแล้วทางกาย สิ่งนี้เรียกว่า สุขินทรีย์"[29] ข้อความนี้จึงบ่งชี้ว่า สุขินทรีย์ คือ "สุขทางกาย" หรือ "สุขอันเกิดจากอินทรีย์" หรือ "สุขอันเกิดจากอายตนะ"[30] (กายวิญญาณ) และได้ยกข้อความจากพระสูตรว่า "และความสุขอันยังให้รับรู้แล้วด้วยกาย"[31] เพื่อเน้นย้ำว่าคำว่า "สุขินทรีย์" ต้องเป็นความสุขทางกายเท่านั้น อย่างไรก็ตาม พระสูตรนี้ใน

---

[28] "เนื่องจากความสุขทางกายนั่นเทียว อันยังองค์ฌานให้ตั้งอยู่" (kāyikam eva sukham aṅgaṃ vyavasthāpitam iti) (AKBh 8.9)

[29] yat tarhi sutra uktaṃ sukhendriyaṃ katamat | yat sukhavedanīyena sparśena spṛṣṭasyotpadyate kāyikaṃ caitasikaṃ sātaṃ veditaṃ vedanāgatam idam ucyate sukhendriyam iti | (AKBh 8.9)

ปฐมวิภังคสูตร ในพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ ปรากฏเพียงคำว่า "ทางกาย" เช่นเดียวกัน คือ "กตมญฺจ ภิกฺขเว สุขินฺทฺริยํ ฯ ยํ โข ภิกฺขเว กายิกํ สุขํ กายิกํ สาตํ กายสมฺผสฺสชํ สุขํ สาตํ เวทยิตํ ฯ อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สุขินฺทฺริยํ ฯ" (สำ.ม. 19/926/277-278)

[30] คำว่า "อายตนะ" แปลว่า ทางเข้า หรือ "ที่มั่น" ชาวอินเดียโบราณเชื่อว่า "อายตนะ" คือบ่อเกิดของพลัง จึงเป็นที่มาของคำว่า "อินทรีย์" ในภาษาไทยปัจจุบันแปลว่า "มีชีวิต" ตรงข้ามกับคำว่า "อนินทรีย์" ที่แปลว่า "ไม่มีชีวิต" รวมทั้งเป็นที่มาของคำว่า "นกอินทรี" เพราะ "นกอินทรี" เป็นนกที่กอปรด้วยพลังนั่นเอง

[31] sukhaṃ ca kāyena pratisaṃvedayate (AKBh 8.9) ข้อความนี้เป็นส่วนหนึ่งในพุทธพจน์ที่อธิบายสภาวะของการเข้าถึงตติยฌาน (ดูข้อความสันสกฤตแบบเต็มได้จากเชิงอรรถที่ 9)

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

สำนักอื่น[32]กลับใช้ข้อความว่า “ทางกาย(และ)ทางใจ”[33] ซึ่งวสุพันธุไม่เห็นด้วยกับการอธิบายเช่นนี้

วสุพันธุได้ตั้งคำถามเพื่อคัดค้านไว้ 3 ข้อ คือ ข้อที่หนึ่ง หากคำว่า “ทางกาย” ในพระสูตรดั้งเดิมมุ่งจะหมายถึง “มนัสกาย” (manaskāya) แล้ว[34] เหตุใดพระสูตรจึงใช้เพียงคำว่า “ทางกาย” ข้อที่สอง หากคำว่า “สุข” หมายถึงความสงบระงับหรือปัสสัทธิแล้ว เหตุใดจึงเป็นองค์ฌานเพียงในปฐมฌานและทุติยฌาน

---

[32] ในคัมภีร์ไม่ได้ระบุว่าเป็นพระสูตรของสำนักใด

[33] “สิ่งใดเกิดขึ้นด้วยสัมผัสอันพึงรู้ว่าเป็นสุขของผัสสะ มีเวทนาอันรู้แล้ว ได้รับแล้ว ทางกาย(และ)ทางใจ สิ่งนี้ เรียกว่า สุขินทรีย์” (yat sukhavedanīyena sparśena spṛṣṭasyotpadyate kāyikaṃ caitasikaṃ sātaṃ veditaṃ vedanāgatam idam ucyate sukhendriyamīti) (AKBh 8.9)

ผู้วิจัยสังเกตว่า ในพระสูตร เช่น *พรหมชาลสูตร สามัญญผลสูตร* หรือแม้ใน*ธัมมสังคณี* ในพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ ก็ปรากฏเพียงคำว่า “ทางกาย” ดังข้อความว่า “ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทติ ยนฺตำ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารีติ ตติยชฺฌานำ อุปสมฺปชฺช วิหรติ” (ที.สี. 9/50/48; ที.สี. 9/129/99; อภิ.สงฺ. 34/143/46) ส่วนในอรรถกถาภาษาบาลีของคุหัฏฐก-สุตตนิทเทส มัคคสัจนิทเทส และจิตตุปปาทกัณฑ์ วินิจฉัยคำว่า “กาย” ว่าหมายถึง นามกาย ดังข้อความว่า “อิทานิ สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทตีติ ... เอวำ สนฺเตปิ ยสฺมา ตสฺส นามกาเยน สมฺปยุตฺตำ สุขำ” (ขุ.ม.อ. 38/197; ขุ.ม.อ. 40/317; อภิ.สงฺ.อ. 46/354) หากข้อความดั้งเดิมมีเพียงคำว่า “กาเยน” อย่างที่วสุพันธุกล่าวไว้จริง ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระไตรปิฎกภาษาบาลีรักษาข้อความดั้งเดิมไว้ ส่วนในอรรถกถาภาษาบาลีมีทรรศนะตรงกับสำนักอื่น

ดูการวิเคราะห์ “นามกาย”เพิ่มเติมใน พระมหาไตรภพ ธมฺมารกฺขิโต (รอดจันทร์) และพนัสดิษฐ์ ประภากร, “นามกายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท: การตีความความหมายที่เป็นไปได้,” *วารสารปณิธาน*, ปีที่ 19, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2566): 70-91.

[34] อนึ่ง ที่ผ่านมามีการแปลคำว่า “มนัสกาย” (manaskāya) โดยมุ่งเน้นความหมายไปที่ “ใจ” เช่น พระถังซัมจั๋ง (เสวียนจั้ง) แปลว่า 意為身 (T29.147a11) และ Tse-Fu Kuan, “Clarification on Feelings in Buddhist Dhyāna/Jhāna Meditation,”: 299. แปลว่า “the body of the mind”

ไม่เป็นองค์ฌานในจตุตถฌานด้วย เนื่องจากความสงบระงับย่อมมีในจตุตถฌานมากกว่า และข้อที่สาม เหตุใดไม่กล่าวว่าสุขในฌานทั้งสามเป็นความสงบระงับทั้งหมด เนื่องจากในตติยฌานก็มีสุขเป็นองค์ฌานเช่นเดียวกัน

วสุพันธุคาดการณ์คำตอบของไวภาษิกะสำหรับข้อที่สองและข้อที่สามไว้ดังนี้ ข้อที่สอง ปัสสัทธิใน 2 ฌานแรกเรียกว่าสุขเพราะเกื้อกูลต่อสุขเวทนา ส่วนจตุตถฌานไม่มีสุขเป็นองค์ฌาน (เนื่องจากไม่อยู่ในขอบข่ายของการเสวยอารมณ์) จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าปัสสัทธิเอื้อต่อสุขเวทนา ส่วนข้อที่สาม แม้ตติยฌานจะมีสุขเป็นองค์ฌาน แต่เนื่องจากมีอุเบกขาเป็นองค์ฌานร่วมด้วย ปัสสัทธินั้นจึงคลายลงด้วยอุเบกขา อย่างไรก็ดี วสุพันธุเห็นแย้งว่า "(ปัสสัทธิ)นั้น ควรจะเพิ่มขึ้นด้วยอุเบกขานั่นเทียว"[35] ทั้งนี้ ไม่พบการคาดการณ์คำตอบสำหรับคำถามข้อที่หนึ่ง

นอกจากนี้ วสุพันธุยังได้ยกอีกหนึ่งพระสูตรซึ่งขึ้นต้นว่า "ในสมัยใด สาวกผู้เจริญประจักษ์ชัดซึ่งปีติอันเกิดแต่วิเวกด้วยกาย เข้าถึง(ฌาน)อยู่"[36] และกล่าวว่าพระสูตรนี้กล่าวถึงสุขและปัสสัทธิไว้แยกกัน ดังนั้น สุขจึงไม่อาจเป็นสิ่งเดียวกับปัสสัทธิได้

ทรรศนะของวสุพันธุที่เสนอว่า "สุข" ในฌานทั้ง 3 คือ ความสุขทางกายนั้น จะทำให้ขัดกับทรรศนะเดิมของไวภาษิกะหลายประการ วสุพันธุจึงได้เตรียมคำตอบสำหรับประเด็นต่าง ๆ ไว้ ดังนี้

ประการแรก ไวภาษิกะเห็นว่า ความรู้สึกทางกายหรือกายวิญญาณย่อมไม่มีเมื่ออยู่ในฌาน วสุพันธุจึงต้องอธิบายให้ได้ว่า การรับรู้ทางกายของผู้ทรงฌาน

---

[35] upekṣayaiva tad vṛddhiḥ | (AKBh 8.9)

ตามทรรศนะของวสุพันธุ เมื่ออุเบกขาดำเนินไปในทิศทางเดียวกับความสงบระงับ (ปัสสัทธิ) ย่อมเข้าใจได้ว่า อุเบกขาไม่ใช่การเสวยอารมณ์เช่นกัน

[36] "yasmin samaye āryaśrāvakaḥ pravivekajāṃ prītiṃ kāyena sākṣātkṛtvopasaṃpadya viharatī" (AKBh 8.9) ในตัวบทไม่ได้ยกข้อความจากพระสูตรมาทั้งหมด ผู้วิจัยไม่พบพระสูตรในพระไตรปิฎกภาษาบาลีที่ใกล้เคียงกันมากพอที่จะนำมาเทียบเคียงกันได้

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

มีได้อย่างไร คำตอบของวสุพันธุมีว่า การรับรู้มีได้ด้วยลมที่ซ่านไปทั่วร่างกาย (kāyaspharaṇa) อันเกิดจากสมาธิอย่างยิ่งยวด และสิ่งนี้ต่างหากชื่อว่าปัสสัทธิ[37] การรับรู้นี้ไม่ทำให้บุคคลตกจากสมาธิ (samādhibhraṃśa) ไปอยู่กับสิ่งภายนอก เนื่องจากการรับรู้ทางกายที่เป็นสุขนี้เกิดภายในกาย ไม่ได้เกิดจากผัสสะภายนอก ในทางตรงกันข้าม ความสุขทางกายนี้เอื้อต่อการทำสมาธิ

ประการถัดมา การที่บุคคลเข้าฌานด้วยกายที่อยู่ในกามาวจรภูมิ แต่สามารถรับรู้ผัสสะในรูปฌานหรือรูปาวจรภูมิได้นั้น เพราะไม่ใช่เป็นการรับรู้ด้วยกายสัมผัสแต่เป็นการรับรู้ด้วยปัสสัทธิ ดังนี้ จะเห็นว่า วสุพันธุยอมรับว่าอาจเรียกสุขในฌานทั้งสองเป็นปัสสัทธิได้ แต่ปัสสัทธินี้ต้องเป็นความรู้สึกทางกาย

ประการสุดท้าย ไวภาษิกะเห็นว่ากายนี้ประกอบด้วยอาสวะ ตามพระสูตรที่กล่าวว่า “ธรรมทั้งหลายอันมีอาสวะ คืออะไรบ้าง คือตาอันพึงรับรู้นั่นเทียว”[38] หมายความว่า สิ่งอันพึงรับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น และผัสสะ เป็นสิ่งที่ประกอบกับอาสวะเสมอ แต่เมื่อบุคคลเข้าฌานอันไม่มีอาสวะ องค์ฌานทั้งหมดย่อมไม่มีอาสวะตามไปด้วย การที่วสุพันธุอ้างว่าปัสสัทธิเป็นการรับรู้ด้วยกาย ทำให้บางองค์ฌาน (ปัสสัทธิ) มีอาสวะและบางองค์ฌาน (องค์ฌานที่เหลือ) ไม่มีอาสวะ ซึ่งตามทรรศนะของไวภาษิกะ การมีอาสวะและการไม่มีอาสวะจะเกิดพร้อมกันไม่ได้ แต่อาจเกิดสลับกันได้

ในประเด็นนี้ ทางโต้ของวสุพันธุมี 2 ทาง คือ (1) ปัสสัทธิต้องไม่ประกอบด้วยอาสวะ และ (2) หากปัสสัทธิประกอบด้วยอาสวะ ปัสสัทธิยังเป็นองค์ฌานได้

ในข้อแรก วสุพันธุเทียบปัสสัทธิในองค์ฌานว่าเป็นสิ่งเดียวกับปัสสัทธิใน

---

[37] “เนื่องจากซ่านไปในกายด้วยลมอันพึงรู้สึกเป็นสุข ชื่อว่า “ปัสสัทธิ” อันเกิดจากความยิ่งยวดของสมาธิ” (samādhiviśeṣajena prasrabdhisaṃjñakena sukhavedanīyena vāyunā kāyaspharaṇāt) (AKBh 8.9)

[38] sāsravā dharmāḥ katame | cakṣur yāvad eva spraṣṭavyam ity asya sūtrasya virodhād iti cet | (AKBh 8.9)

องค์แห่งการตรัสรู้หรือโพชฌงค์ (bodhyaṅga) 7[39] ดังนั้น ปัสสัทธิจึงไม่ประกอบด้วยอาสวะ โดยวสุพันธุได้เคยแสดงทรรศนะเรื่องนี้ไว้ในนิรเทศะที่ 2 อินทริยะ-นิรเทศะ (indriya-nirdeśa) ในกรณีที่ไวภาษิกะอธิบายว่า ปัสสัทธิเป็นความรู้สึกทางใจ ไม่ใช่ความรู้สึกทางกาย เพราะการรับรู้ทางกายย่อมประกอบด้วยอาสวะ แต่ที่บางครั้งเรียกว่าทางกายนั้น เพราะทางกายรับรู้อย่างไร จิตก็รับรู้อย่างนั้น หมายความว่า อายตนะทางกายทั้ง 5 เกิดก่อน แล้วจิตจึงรับรู้จากอายตนะ 5 เหล่านั้นอีกทอดหนึ่ง[40] แต่วสุพันธุค้านว่า การอธิบายเช่นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะการรับรู้จากอายตนะ 5 ไม่อาจอยู่ในสภาวะของความตั้งมั่น (samāhita) แต่โพชฌงค์เป็นความตั้งมั่น และจิตที่ทรงฌานเองก็อยู่ในความตั้งมั่นเช่นกัน ดังนั้น ปัสสัทธิ (การรับรู้ทางกาย) ตามทรรศนะของวสุพันธุนี้ จึงไม่เป็นอาสวะ

นอกจากนี้ วสุพันธุกล่าวว่า หากแม้ปัสสัทธิเป็นอาสวะ ก็ยังเอื้อต่อหรือมีค่าควรแก่การงานหรือ "กัมมัญญตา" (karmaṇyatā) ด้วยเหตุนี้จึงยังสามารถจัดปัสสัทธิทางกายเป็นโพชฌงค์ได้[41] ยิ่งไปกว่านั้น ตามทรรศนะของวสุพันธุ องค์ฌานไม่ได้เกิดพร้อมกัน จึงไม่ขัดแย้งกันแต่อย่างใด[42]

---

[39] โพชฌงค์ 7 ได้แก่ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา

[40] "แม้กายปัสสัทธิในพระสูตร(ก็)ได้กล่าวไว้ มิใช่หรือ. ไม่ได้กล่าว(เช่นนั้น). อนึ่ง การรับรู้ทางกายนั้นเป็นอย่างไร สิ่งอันพึงรู้(ทางใจ)ก็อย่างนั้น" (nanu ca sūtre kāyapraśrabdhirapyuktā | na khalu noktā | sā tu yathā kāyikī vedanā tathā veditavyā) (AKBh 2.25)

[41] "อนึ่ง (ปัสสัทธิ)นั้น อันเป็นความควรแก่การงานทางกาย ความควรแก่การงานทางใจ นำมาซึ่งโพชฌงค์" (sā hi kāyakarmaṇyatā cittakarmaṇyatā bodhyaṅgam āvahati) (AKBh 2.25)

[42] ผู้วิจัยสังเกตว่า ในขณะที่วสุพันธุแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการนิยามปัสสัทธิให้เป็นความรู้สึกทางกายหรือทางใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมฝ่ายเถรวาทบาลีปัสสัทธิมักหมายถึงทั้งกายและใจ เมื่อต้องการอธิบายแยกกัน ก็เรียกเป็นกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ ตามลำดับ

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ท้ายนี้ วสุพันธุตีความเพิ่มเติมว่า คำว่าสิ่งอันพึงรับรู้ได้ในพระสูตรข้างต้นนั้น ที่ไวภาษิกะอ้างว่าประกอบด้วยอาสวะนั้น หมายถึงการรับรู้อย่างอื่น ไม่ได้หมายถึงกายปัสสัทธิ

ด้วยเหตุผลทั้งหมดนี้ วสุพันธุจึงสรุปว่า สุขในฌานทั้ง 3 เป็นสภาวธรรมอย่างเดียวกัน คือ “สุขทางกาย” หรือ “สุขทางอายตนะ” หรือ “สุขทางอินทรีย์”

ตารางที่ 5 ความหมายของสุข (องค์ฌาน) ในฌานขั้นต่าง ๆ ตามทรรศนะของไวภาษิกะและของวสุพันธุ

ฌาน	สุขในฌาน (องค์ฌาน)	ทรรศนะของไวภาษิกะ	ทรรศนะของวสุพันธุ
ปฐมฌาน	สุข	ปัสสัทธิ (ความสงบระงับ)	“สุขทางกาย” หรือ “สุขทางอายตนะ” หรือ “สุขทางอินทรีย์”
ทุติยฌาน	สุข		
ตติยฌาน	สุข	สุขเวทนา	

5. ธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงกับไวภาษิกะและตีความสอดคล้องกัน

ปีติ (prīti)

วสุพันธุเห็นตรงกับไวภาษิกะว่า ปีติในปฐมฌานและทุติยฌานเป็นองค์ฌานเดียวกัน คือ ความสุขทางใจหรือโสมนัส ดังนั้น ประเด็นในหัวข้อนี้จึงไม่ได้อยู่ที่ความเหมือนหรือความต่างของปีติในฌานขั้นต่าง ๆ อย่างคำว่าสุข แต่เกิดจากการที่สำนักอื่น[43]มีความเห็นว่า ปีติไม่ใช่โสมนัส แต่สุขคือโสมนัส

วสุพันธุได้ยกข้อความจาก 2 พระสูตรขึ้นสนับสนุน พระสูตรแรก คือ อวิปรีตก-สูตร (*aviparītakasūtra*) ความว่า “ในตติยฌาน โสมนัสสินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้ว

[43] ในคัมภีร์ไม่ได้ระบุว่าเป็นทรรศนะของสำนักใด

ย่อมดับไปไม่มีเหลือ และในจตุตถฌาน สุขินทรีย์ย่อมดับไปไม่มีเหลือ”[44] และพระสูตรที่สอง ความว่า “เนื่องจากการดับไปของโสมนัสและโทมนัสก่อนหน้านี้นั่นเทียว (จึงมี)จากการละไปของทั้งสุขและทุกข์(ในจตุตถฌาน)”[45] หมายความว่า โสมนัสและโทมนัสดับก่อน คือ ดับในตติยฌาน ส่วนสุขและทุกข์ดับภายหลัง คือ ดับในจตุตถฌาน (ดูตารางที่ 6)

จากที่ได้ทราบมาแล้วว่า ปีติดับไปในตติยฌาน เมื่อพระสูตรทั้ง 2 กล่าวว่าโสมนัสดับไปในตติยฌาน และไม่มีองค์ฌานที่ชื่อว่า “โสมนัส” โดยตรง จึงอนุมานได้ว่า ปีติ คือ โสมนัสนั่นเอง

ตารางที่ 6 ลำดับการดับของปีติและสุขตามพระสูตร

ฌาน	สุขและปีติในฌาน (องค์ฌาน)	พระสูตรที่หนึ่ง (อวิปรีตกสูตร)	พระสูตรที่สอง
ปฐมฌาน	สุข, ปีติ	-	-
ทุติยฌาน	สุข, ปีติ	-	-
ตติยฌาน	สุข	โสมนัสดับ	โสมนัสและโทมนัสดับ
จตุตถฌาน	-	สุขดับ	สุขและทุกข์ดับ

[44] uktaṃ hi bhagavatā aviparītakasūtre tṛtīyaṃ dhyānam uktvā atrāsyotpannaṃ saumanasyendriyam apariśeṣaṃ nirudhyata iti | caturthe ca dhyāne sukhendriyaṃ nirudhyata ity uktam | (AKBh 8.10)

ผู้วิจัยพบพระสูตรที่ใกล้เคียงกันในพระไตรปิฎกภาษาบาลี คือ *อุปปฏิกสูตร* กล่าวถึงการดับของอินทรีย์ แต่ลำดับสลับกับ*อวิปรีตสูตร* กล่าวคือ สุขินทรีย์ดับในตติยฌาน ส่วนโสมนัสสินทรีย์ดับในจตุตถฌาน “กตฺถ จุปฺปนฺนํ สุขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ ฯ ... ตติยชฺฌานูปสมฺปชฺช วิหรติ ฯ ... กตฺถ จุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ ฯ ... จตุตฺถชฺฌานูปสมฺปชฺช วิหรติ ฯ” (สำ.ม. 19/959-960/284-285)

[45] punaś coktaṃ sukhasya ca prahāṇāt duḥkhasya ca prahāṇāt pūrvam eva ca saumanasyadaurmanasyayor astaṃgamād ity | (AKBh 8.10)

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ตารางที่ 7 ความหมายของปีติ (องค์ฌาน) ในฌานขั้นต่าง ๆ ตามทรรศนะของวสุพันธุและสำนักอื่น

ฌาน	ปีติในฌาน (องค์ฌาน)	ทรรศนะของวสุพันธุและไวภาษิกะ	ทรรศนะของสำนักอื่น
ปฐมฌาน	ปีติ	ปีติคือโสมนัส	ปีติไม่ใช่โสมนัส
ทุติยฌาน	ปีติ	ปีติคือโสมนัส	ปีติไม่ใช่โสมนัส
ตติยฌาน	-	-	-
จตุตถฌาน	-	-	-

จากการศึกษาสุขและปีติในปฐมฌานถึงตติยฌานพบว่า ไวภาษิกะมีแนวคิดว่า สุขในระดับปฐมฌานและทุติยฌาน ถือเป็น “ปัสสัทธิ” (ความสงบระงับ) และสุขในระดับตติยฌาน คือ “สุขเวทนา” และปีติ คือ โสมนัส แต่ทั้งหมดไม่นับเป็น “สุขินทรีย์” (ความสุขทางอายตนะ หรือ ความสุขทางอินทรีย์) เพราะผู้ทรงฌานย่อมไม่มี “กายวิญญาณ” อันเป็นอาสวะ ในขณะที่วสุพันธุเห็นว่า สุขในฌานทั้งสามระดับเป็นสุขอย่างเดียวกัน คือ “สุขินทรีย์” (ความสุขทางอายตนะอันไม่มีอาสวะ) และความสุขทางใจหรือโสมนัส ก็คือ ปีติ[46]

[46] ดูตารางเปรียบเทียบในประเด็นนี้ระหว่างนิกายเถรวาท สรวาสติวาท และเสาตรานติกะ เพิ่มเติมใน Tse-Fu Kuan, “Clarification on Feelings in Buddhist Dhyāna/Jhāna Meditation,”: 302.

ตารางที่ 8 สรุปความหมายของสุขและปีติ (องค์ฌาน) ในฌานขั้นต่าง ๆ ตามทรรศนะของไวภาษิกะและวสุพันธุ

ฌาน	สุขและปีติในฌาน (องค์ฌาน)	ทรรศนะของไวภาษิกะ	ทรรศนะของวสุพันธุ
ปฐมฌาน	สุข, ปีติ	ปัสสัทธิ (ความสงบระงับ), โสมนัส	สุข (สุขทางอินทรีย์), โสมนัส
ทุติยฌาน	สุข, ปีติ	ปัสสัทธิ (ความสงบระงับ), โสมนัส	สุข (สุขทางอินทรีย์), โสมนัส
ตติยฌาน	สุข	สุขเวทนา	สุข (สุขทางอินทรีย์)
จตุตถฌาน	-	-	-

การที่วสุพันธุแสดงองค์ฌานตามจารีตสรวาสติวาทนี้ ก็เพื่อจะโต้แย้งทรรศนะที่ไม่ตรงกันดังกล่าว รวมถึงชี้แจงประเด็นต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับทรรศนะเรื่ององค์ฌานที่วสุพันธุนำเสนอ เมื่อได้วิเคราะห์องค์ฌาน อันได้แก่ วิจาร ปีติ และสุข แล้ว ลำดับถัดไปจะได้วิเคราะห์ ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) สติ สัมปชัญญะ อุเบกขา อทุกขมสุขเวทนา และสมาธิ ซึ่งมีอยู่ในฌาน แต่วสุพันธุไม่จัดเป็นองค์ฌาน เพราะไม่ใช่ธรรมที่ละไปเมื่อเข้าฌานขั้นที่สูงขึ้น

6. ธรรมที่วสุพันธุไม่จัดเป็นองค์ฌาน

ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda)

ความบริสุทธิ์สงบภายในเป็นธรรมที่เกิดขึ้นในทุติยฌาน วสุพันธุเห็นว่าธรรมนี้เป็นกระแสความสืบต่อของความสงบที่ปราศจากการรบกวนของวิตกและวิจาร[47] หมายความว่า เมื่อบุคคลบรรลุทุติยฌานแล้ว ย่อมละวิตกวิจาร

[47] "ความบริสุทธิ์สงบภายใน คือ การทำให้มีความสงบแห่งสันตติ (ขณะจิตที่เกิดดับอย่างสืบเนื่อง) เนื่องจากละทิ้งความปั่นป่วนของวิตกและวิจาร" (vitarkavicārakṣobhavi-

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

สภาวะนี้เองเรียกว่า ความบริสุทธิ์สงบภายใน แม้คำอธิบายนี้ วสุพันธุจะไม่ได้ยกพระสูตรใดขึ้นสนับสนุน แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า น่าจะนำมาจากประโยคแบบ (stock phrase) ที่พบในพระสูตร มีใจความว่า เพราะวิตกวิจารสงบระงับไปแล้ว บุคคลบรรลุทุติยฌานอันมีความบริสุทธิ์สงบภายใน[48]

วสุพันธุเห็นว่า การอธิบายความบริสุทธิ์สงบภายในเป็นเพียงสภาวะที่ธรรมหนึ่ง ๆ ดับลงเท่านั้น อาจทำให้ไวภาษิกะแย้งได้ว่า ความบริสุทธิ์สงบภายในไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ได้ด้วยตัวเองหรือทรัพยะ จึงได้กล่าวว่า ความเลื่อมใส (prasāda) อันเป็นสิ่งเดียวกับศรัทธา (śraddhā) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลเชื่อมั่นหลังจากได้บรรลุทุติยฌาน ในทำนองเดียวกับที่ได้อธิบายไว้ในนิรเทศะที่ 2 อินทริยะนิรเทศะว่า “ในที่นั้น ความเลื่อมใสของจิต คือ ศรัทธา”[49] และ “ความเชื่อมั่นในคุณก็ชื่อว่าศรัทธา”[50]

แม้วสุพันธุเห็นด้วยกับไวภาษิกะในการอธิบายว่า ความบริสุทธิ์สงบภายในเกี่ยวข้องกับความเลื่อมใสและศรัทธาที่เกิดขึ้นเมื่อบรรลุทุติยฌานเพื่อคงความเป็นทรัพยะก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ตั้งแต่ปฐมฌาน หรือจะละไปในตติยฌาน[51] (ดูตารางที่ 2) จึงไม่สามารถจัดเข้าเป็นองค์ฌาน

---

rahāt praśāntavāhitā saṃtater adhyātmasaṃprasādaḥ) (AKBh 8.9)

[48] Chn. 滅有覺、觀, 內喜、一心, 無覺、無觀, 定生喜、樂, 入第二禪。(T1.110a26-28)

ในภาษาจีนโบราณ แปลว่า การตระหนักรู้ (การหยั่งรู้) คือ การดับซึ่งวิตกวิจาร ความสงบภายใน คือ ‘เจตสา เอโกตีภาวัต’ (เจตสิกเดียว) (เมื่อ) ไม่มีการตระหนักรู้ (เพราะดับแล้วซึ่งวิตกวิจาร) (ก็) ไม่มีวิตก (อวิตก) ไม่มีวิจาร (อวิจาร) ก่อให้เกิดปีติสุข ได้ทุติยฌาน ก่อให้เกิด ‘อุปศมะ’. (ดูข้อความสันสกฤตแบบเต็มได้จากเชิงอรรถที่ 9)

[49] tatra śraddhā cetasaḥ prasādaḥ | (AKBh 2.25)

[50] śraddhā hi nāma guṇasaṃbhāvanā | (AKBh 2.32)

[51] เมื่อ “ศรัทธา” ไม่ใช่ภาวะที่ละไป แต่เป็นความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) ดุจ “ทรัพยะ” “ศรัทธา” จึงเป็นผลของความสงบระงับ (ปัสสัทธิ) ซึ่งไม่มีอาสวะอยู่ด้วยเช่นกัน

สติ (smṛti)

วสุพันธุอธิบายว่า "สติ (smṛti) คือ การไม่สูญเสีย (asampramoṣa) สิ่งที่จิตยึดหน่วง (ālambana)"[52] อีกทั้ง "สติทั้งปวง ตั้งมั่นก็ดี ไม่ตั้งมั่นก็ดี คือ การพิจารณาด้วยความจำ (anusmaraṇa-vikalpa)"[53] การพิจารณาเช่นนี้จำเป็นต้องใช้ปัญญาและสัญญา ดังนี้ สติจึงสัมพันธ์กับสัญญา เมื่อสัญญามีอยู่ในรูปฌานทั้ง 4 ตามที่วสุพันธุได้กล่าวไว้ สติจึงมีอยู่ในรูปฌานทุกขั้นด้วย นอกจากนี้ จากที่วสุพันธุกล่าวว่า สติและปัญญาเป็นอุปการะต่อปฐมฌานมากกว่าวิตกและวิจาร ก็เป็นการเน้นย้ำทรรศนะที่ว่า สติมีอยู่ตั้งแต่ในปฐมฌานแล้ว เมื่อสติไม่ได้ละไปในรูปฌานขั้นใด ๆ หมายความว่า ในทุกระดับของฌานย่อมมีสติกำกับอยู่ สติจึงไม่สามารถจัดเป็นองค์ฌานได้

สัมปชัญญะ (samprajñāna)

วสุพันธุอธิบายว่า ผู้อยู่ในฌานย่อมมีการสำรวมระวังด้วยฌานหรือ "ฌานสังวร" (dhyānasaṃvara) เสมอ[54] การสำรวมระวังนี้เป็นสิ่งที่ประกอบกับจิต[55] และมีสวภาวะคือสัมปชัญญะและสติ[56] ดังนั้น สัมปชัญญะจึงต้องมีอยู่ในรูปฌาน

---

[52] smṛtir ālambanāsaṃpramoṣaḥ | (AKBh 2.24)

[53] sarvā smṛtiḥ samāhitā cāsamāhitā cānusmaraṇavikalpaḥ | (AKBh 1.33)

[54] "สิ่งใดร่วมด้วยฌาน สิ่งนั้นต้อง(ร่วม)ด้วยฌานสังวร" (yo dhyānena samanvāgataḥ so 'vaśyaṃ dhyānasaṃvareṇa) (AKBh 4.17)

[55] "สิ่งอื่นดำเนินไปตามจิต (คือ) ฌานสังวร และอนาสวสังวร" (antyau cittānuvartinau || dhyānasaṃvaro 'nāsravasaṃvaraś ca) (AKBh 4.17) เนื่องจากสังวรมี 3 ประเภท คือ ปาฏิโมกขสังวร ฌานสังวร และอนาสวสังวร คำว่า สิ่งอื่น (antyau) ในที่นี้จึงหมายถึง ฌานสังวร และอนาสวสังวร ซึ่งจัดเป็นมโนสังวร (ความสำรวมทางใจ) ส่วนปาฏิโมกขสังวรเป็นอินทรีย์สังวร (ความสำรวมทางอินทรีย์)

[56] "มโนสังวรและอินทรีย์สังวร สวภาวะคืออะไร. อนึ่ง มโนสังวรและอินทรีย์สังวร (สวภาวะ คือ) สัมปชัญญะและสติทั้งสอง" (manaindriyasaṃvarau kiṃ svabhāvau | saṃprajñānasmṛtī dve tu manaindriyasaṃvarau) (AKBh 4.18)

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

ทุกขั้น เช่นเดียวกับสติ

อุเบกขา (upekṣā)

คำว่า “อุเบกขา” ในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* พบได้ 2 ความหมาย ความหมายแรก หมายถึง ความสม่ำเสมอราบเรียบ (samatā) และความไม่มีการเอนเอียง (anābhogatā)[57] ของจิต[58] และความหมายที่สอง หมายถึง ความเป็นกลาง คือการไม่มีโสมนัสและโทมนัส ไม่มีทุกข์และสุข เพราะไม่มีการปรุงแต่ง (vikalpana) ทั้งทางกายหรือทางใจว่าสิ่งนี้เป็นความชอบใจหรือไม่ชอบใจ สบายกายหรือไม่สบายกาย[59]

นอกจากนี้ วสุพันธุกล่าวว่า ในรูปฌานทั้งหลายประกอบด้วยอุเบกขา[60] ดังนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า อุเบกขาในความหมายแรกคือ สิ่งที่ทำให้จิตดำรงอยู่ในฌานได้ ส่วนอุเบกขาในความหมายที่สองนั้น เนื่องจากปฐมฌานถึงตติยฌานยังมีสุขและโสมนัสอยู่ ความหมายนี้จึงน่าจะใช้กับจตุตถฌานเท่านั้น และด้วยเหตุนี้เอง อุเบกขาในจตุตถฌานจึงเพิ่มคำว่า “ความบริสุทธิ์” (pariśuddhi) เข้ามาเพื่อให้

---

[57] “anābhoga” ในภาษาสันสกฤต มาจาก อุปสรรค “a” (หรือ “an” เมื่อนำหน้าสระ) แปลว่า ไม่ และ “ābhoga” แปลว่า ความเพลิดเพลิน ความยินดี (MW: 145) ในภาษาจีนโบราณ “anābhoga” แปลว่า “ไม่มีการกระทำ” (無功用) สิ่งใดเป็น “anābhoga” สิ่งนั้นเป็นความสงบระงับโดยทรัพยะ จึงหลุดพ้นจากโสมนัสและโทมนัส

[58] “ความสม่ำเสมอราบเรียบของจิต ความไม่มีการเอนเอียงของจิต คือ อุเบกขา” (upekṣā cittasamatā cittānābhogatā) (AKBh 2.25)

[59] “สิ่งนั้น (หมายถึงปีติ) อันเป็นอย่างอื่น คือโสมนัส. อีกทั้งโทมนัส คือ ความไม่สุขทางใจ แต่อุเบกขา เนื่องจากไม่มีการปรุงแต่งทั้งสอง (จึงเป็น)ความเป็นกลาง” (anyatra sā saumanasyaṃ | aśātā caitasī punaḥ | daurmanasyam upekṣā tu madhyā ubhayī avikalpanāt) (AKBh 2.8)

[60] “ก็แม้ในฌานขั้นรากฐานทั้งหลายใด ๆ อุเบกขาย่อมมี” (ye tu mauleṣv api dhyāneṣu samāpannasyopekṣām icchanti) (AKBh 6.12) ฌานขั้นรากฐาน หมายถึง รูปฌาน 4

แตกต่างจากอุเบกขาในตติยฌาน เพราะไม่มีสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสที่ทำให้จิตหวั่นไหว อุเบกขาในความหมายที่สองนี้เองมีความหมายตรงกับคำว่า อทุกขม-สุขเวทนา ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม อุเบกขาทั้ง 2 ความหมายนี้ ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นหรือละไป แต่มีอยู่ในฌานทุก ๆ ขั้น จึงไม่จัดเป็นองค์ฌาน

อทุกขมสุขเวทนา (aduḥkhāsukhā vedanā)

วสุพันธุกล่าวว่า เวทนาคือการรับรู้ความรู้สึก (anubhava) มีได้ 3 อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา (aduḥkhāsukhā vedanā)[61] ในจตุตถฌานไม่มีทั้งสุขเวทนาและทุกขเวทนา มีเพียงอทุกขมสุขเวทนา[62] ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขนี้ อาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุเบกขินทรีย์ (upekṣendriya)[63] ดังนี้ เมื่ออุเบกขาไม่จัดเป็นองค์ฌานแล้ว อทุกขมสุขเวทนาซึ่งเป็นอย่างเดียวกับอุเบกขาจึงไม่อาจจัดเป็นองค์ฌานได้เช่นกัน หรือในอีกแง่หนึ่ง อทุกขมสุขเวทนาไม่ใช่สภาวะที่มีมาในฌานก่อนหน้าแล้วละไปเมื่อเข้าสู่ฌานที่สูงขึ้น จึงไม่ตรงกับนิยามองค์ฌานของวสุพันธุ

---

[61] "ในที่นั้น การรับรู้ 3 อย่าง คือ เวทนา (ได้แก่) สุข ทุกข์ และไม่ทุกข์ไม่สุข" (tatra vedanā trividho 'nubhavaḥ | sukho duḥkho 'duḥkhāsukhaś ca) (AKBh 2.24)

[62] "กุศล คือ สิ่งอันพึงรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขจากการกระทำ ด้วย(ฌาน)หลังจากตติยฌาน เนื่องจากไม่มีความรู้สึกสุขและทุกข์" (tṛtīyadhyānāt pareṇa kuśalaṃ karmāduḥkhā-sukhavedanīyaṃ sukhaduḥkhavedanā 'bhāvāt) (AKBh 4.47)

[63] "ความรู้สึก (เวทนา) อันไม่ทุกข์ไม่สุข ไม่ใช่การเพลิดเพลินและไม่เพลิดเพลินนั่นเทียว พึงกล่าวว่าคือ ความเป็นกลาง. สิ่งนั้น คือ อุเบกขินทรีย์" (naivaśātānāśātā aduḥkhāsukhā vedanā madhyety ucyate | sopekṣendriyam) (AKBh 2.8). "อุเบก-ขินทรีย์" มาจาก "อุเบกขา" กับ "อินทรีย์"

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

สมาธิ (samādhi)

สมาธิ คือ ความเป็นหนึ่งเดียวของจิต และจิตประกอบด้วยสมาธิเสมอ[64] แต่มีอยู่อย่างอ่อน (sūkṣma) ต่อเมื่ออยู่ในฌานแล้ว จิตจึงประกอบด้วยสมาธิอย่างยิ่งยวด (prakarṣayukta) วสุพันธุมีทรรศนะว่า สมาธิเป็นสิ่งเดียวกับฌานและองค์ฌาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ฌาน คือ สมาธิที่ประกอบด้วยองค์ฌาน[65] ดังจะเห็นได้จากคำนิยามว่า “ปฐมฌาน คือ ความเป็นเอกัคคตาอันเป็นกุศล อันประกอบด้วยวิจาร ปีติ และสุข”[66] ในทำนองเดียวกัน ก็ย่อมเข้าใจได้ว่า ทุติยฌาน คือ สมาธิที่ประกอบด้วยปีติและสุข ตติยฌาน คือ สมาธิที่ประกอบด้วยสุข และจตุตถฌาน คือ สมาธิ ยิ่งไปกว่านั้น สมาธิยังเป็นเหตุให้ได้ฌานสังวร และฌานสังวรก็มีอยู่ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานอีกด้วย[67] ดังนั้น เมื่อสมาธิมีอยู่ในฌานทุกขั้น จึงไม่จัดเป็นองค์ฌาน

นอกเหนือจากแนวคิดที่ได้แสดงมา อีกแนวคิดหนึ่งที่สามารถนำมาวิเคราะห์ร่วมได้ คือ จิตและเจตสิก

จิตและเจตสิก

วสุพันธุแจกแจงเจตสิกเป็น 6 กลุ่ม คือ (1) เจตสิกที่ประกอบกับจิตทุกดวง

---

[64] “สมาธิ (มี)ในจิตทั้งปวง. สมาธิ คือ ความเป็นเอกัคคตาของจิต” (samādhiḥ sarvacetasi | samādhiścittasyaikāgratā) (AKBh 2.24)

[65] “และฌาน คือ สมาธิที่ต้องมีองค์ฌาน” (samādhiḥ kilāṅgaṃ dhyānaṃ ca) (AKBh 8.7); “สมาธิ คือ ฌาน และองค์ฌาน ดังนี้” (samādhir dhyānaṃ dhyānāṅgaṃ ceti) (AKBh 4.29); “และสิ่งใดอันประกอบอย่างยิ่งยวด คือ สมาธิอันประกอบกับองค์ฌาน” (kaśca prakarṣayuktaḥ | yo ‘ṅgasamāyuktaḥ samādhiḥ) (AKBh 8.2)

[66] vicāraprītisukhasaṃyuktaṃ kuśalam aikāgyraṃ tat prathamaṃ dhyānam (AKBh 8.2)

[67] “หากเมื่อถือปฏิบัติ(ปาฏิโมกข)สังวร หรือได้ฌานสังวร. เพราะการได้สมาธิ ด้วยกำลังแห่งเหตุปัจจัย.” (yadi saṃvaraṃ samādatte dhyānasaṃvaraṃ vā labhate | hetupratyayabalena samādhilābhāt) (AKBh 4.41)

เสมอ (mahābhūmika) (2) เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกุศเสมอ (kuśala-mahābhūmika) (3) เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกิเลสเสมอ (kleśamahābhū-mika) (4) เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นอกุศลเสมอ (akuśalamahābhūmika) (5) เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกิเลสอย่างจำกัด (parīttakleśabhūmika) และ (6) เจตสิกที่ไม่แน่นอน (anitya)[68]

เนื่องจากวสุพันธุกล่าวว่า จิตที่อยู่ในฌานเป็นกุศลจิต[69] ดังนั้น กุศลจิต ต้องประกอบกับเจตสิก 2 กลุ่มแรกเป็นอย่างน้อยเสมอ คือ (1) เจตสิกที่ประกอบ

---

[68] "mahābhūmika" มาจาก "mahā" เป็นรูปสมาสของ "mahat" แปลว่า ยิ่งใหญ่ มาก (MW: 794) และ "bhūmi" แปลว่า ดินแดน (MW: 763) และตัทธิต "ka" เพื่อทำเป็นคำคุณศัพท์ (MW: 240) ในที่นี้ใช้ในบริบทของขณะจิต รวมแล้วหมายถึง เจตสิกที่มีในทุกขณะจิต

"kuśala" แปลว่า ความดีงาม (MW: 297) "kuśalamahābhūmika" จึงหมายถึง เจตสิกที่มีในทุกขณะจิตที่ดีงาม

"kleśa" แปลว่า ความเศร้าหมอง (MW: 324) "kleśamahābhūmika" จึงหมายถึง เจตสิกที่มีในทุกขณะจิตที่เป็นเศร้าหมอง

"akuśala" แปลว่า ความไม่ดีไม่งาม (MW: 2) "akuśalamahābhūmika" จึงหมายถึง เจตสิกที่มีในทุกขณะจิตที่ไม่ดีไม่งาม ในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* "อกุศล" มีเพียงอหิริกะ (ความไม่ละอายชั่ว) และอโนตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวต่อบาป) ส่วน "กิเลส" มีโมหะ (ความหลง) และความประมาท เป็นต้น

"parītta" แปลว่า จำกัด (MW: 605) "ปรีตตเกลศภูมิกะ" จึงหมายถึง เจตสิกที่มีในขณะจิตที่เป็นเศร้าหมอง แต่มีเพียงบางขณะจิต เช่น ความโกรธ ความอิจฉา สังเกตว่า ความโกรธและความอิจฉาอาจเกิดได้บางครั้ง แต่ถ้าเกิดแล้วย่อมมีความหลง และความประมาท เป็นต้นเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะความหลงและความประมาทเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกิเลสทุกดวง

"anitya" แปลว่า ไม่แน่นอน (MW: 29) หมายถึง เจตสิกที่อาจเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤตก็ได้ เช่น วิตก วิจาร

[69] "กุศล(มี)ในเวลาแห่งสมาบัติ" (samāpattikāle kuśalaṃ) (AKBh 2.67) สมาบัติหมายถึง รูปฌานและอรูปฌาน

วารสารธรรมธารา ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 21) ปี พ.ศ. 2568
ISSN 2651-2262 (Online)

กับจิตทุกดวง 10 อย่าง ได้แก่ เวทนา เจตนา สัญญา ฉันทะ ผัสสะ ปัญญา[70] สติ มนสิการ อธิโมกข์ และสมาธิ กับ (2) เจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นกุศลเสมอ 10 อย่าง ได้แก่ ศรัทธา ความไม่ประมาท ปัสสัทธิ อุเบกขา หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อวิหิงสา และวิริยะ[71] เจตสิกที่มีชื่อตรงกับสภาวธรรมที่กล่าวถึงในฌานตามหัวข้อก่อนหน้านี้ ได้แก่ สติ สมาธิ ศรัทธา ปัสสัทธิ และอุเบกขา ดังนี้ ย่อมสรุปได้ว่า ไม่ว่าจะอยู่ในฌานขั้นใดก็ตาม จิตต้องประกอบกับเจตสิกเหล่านี้ทุกขณะ จึงสอดคล้องกับการวิเคราะห์ที่ว่าสุพันธุไม่จัดธรรมเหล่านี้เป็นองค์ฌานตามหัวข้อข้างต้นเช่นกัน

7. สรุปและอภิปรายผล

นิกายสรวาสติวาทอธิบายองค์ฌานไว้ดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ฌาน 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ทุติยฌานมีองค์ฌาน 4 คือ ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) ปีติ สุข และสมาธิ ตติยฌานมีองค์ฌาน 5 คือ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข และสมาธิ และจตุตถฌานมีองค์ฌาน 4 คือ อทุกขม-

---

[70] ปัญญาในที่นี้หมายถึง มติ (ความรู้, ความคิดเห็น) (matiḥ prajñā dharmapravicayaḥ (AKBh 2.24)) จึงมิได้เจาะจงเฉพาะฝ่ายกุศลอย่างเดียว ต่างจากปัญญาในอภิธรรมฝ่ายเถรวาทที่จัดไว้ในโสภณเจตสิก ซึ่งประกอบได้กับกุศลจิต(บางดวง)เท่านั้น

[71] ในอภิธรรมฝ่ายเถรวาท เจตสิกที่ประกอบกับจิตทุกดวง (สัพพจิตตสาธารณเจตสิก) มี 7 ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ และเจตสิกที่ประกอบกับจิตดีงามทุกดวง (โสภณสาธารณเจตสิก) มี 19 ดวง เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ เป็นต้น

อนึ่ง ใน*อนุปทสูตร*มีปรากฏพุทธพจน์ที่ตรัสถึงชื่อสภาวธรรมในฌานด้วย แม้ไม่ได้ตรัสไว้ครบทั้งหมด แต่ก็มีสอดคล้องกันอยู่หลายชื่อ “เย จ ปฐเม ฌาเน ธมฺมา วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา วิญฺญาณํ ฉนฺโท อธิโมกฺโข วิริยํ สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร ตฺยสฺส ธมฺมา อนุปทววตฺถิตา โหนฺติ ตฺยสฺส ธมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ วิทิตา อุปฏฺฐหนฺติ วิทิตา อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ ฯ” (ม.อุ. 14/155/116)

สุขเวทนา ความบริสุทธิ์ของอุเบกขา ความบริสุทธิ์ของสติ และสมาธิ การจัดองค์ฌานตามจารีตสรวาสติวาทนี้ ค่อนข้างคล้อยตามพุทธพจน์ที่อธิบายสภาวะการได้ฌานแต่ละขั้น

อย่างไรก็ตาม แม้วสุพันธุจะได้แสดงองค์ฌานตามจารีตดังกล่าว แต่ก็ได้แสดงองค์ฌานอีกแบบหนึ่งที่ต่างไป กล่าวคือ ปฐมฌานมีองค์ฌานคือ วิจาร ปีติ และสุข ทุติยฌานมีองค์ฌานคือปีติและสุข ตติยฌานมีองค์ฌาน คือ สุข และจตุตถฌานไม่มีองค์ฌาน

การศึกษาเรื่ององค์ฌานในคัมภีร์*อภิธรรมโกศภาษยะ* ทำให้ทราบว่าวสุพันธุมีทรรศนะเรื่ององค์ฌานทั้งที่สอดคล้องและไม่สอดคล้องกับไวภาษิกะ โดยธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานตรงกับไวภาษิกะ แต่ตีความต่างกัน ได้แก่ (1) วิตกวิจาร ซึ่งวสุพันธุรวมเป็นองค์ฌานเดียวกัน (2) สุข ซึ่งวสุพันธุเห็นว่าเป็นสุขทางกายทั้งหมด ไม่ใช่สุขในปฐมฌานและทุติยฌานคือปัสสัทธิ และสุขในตติยฌานคือสุขเวทนาอย่างที่ไวภาษิกะกล่าวอ้าง วสุพันธุจึงได้นำองค์ฌานตามจารีตมาแสดงเพื่อหักล้างตามทรรศนะของตน ส่วนธรรมที่วสุพันธุจัดเป็นองค์ฌานและตีความเช่นเดียวกับไวภาษิกะ คือ ปีติ ซึ่งหมายถึงสุขทางใจหรือโสมนัสนั้น แต่เมื่อมีสำนักอื่นเห็นไม่ตรงกัน ก็ได้นำมาอธิบายไว้ด้วย เพื่อให้การนำเสนอทรรศนะเรื่ององค์ฌานใหม่มีความสมบูรณ์ ดังนี้ เมื่อพิจารณาทั้ง 2 ส่วนรวมกันจะทำให้เห็นองค์ประกอบทั้งหมดตามทรรศนะใหม่ของวสุพันธุ

ส่วนสุดท้าย วสุพันธุได้ให้ความหมายของ ความบริสุทธิ์สงบภายใน (adhyātmasaṃprasāda) ซึ่งเกี่ยวกับ “ความเลื่อมใส” และ “ศรัทธา” สติ สัมปชัญญะ อุเบกขา อทุกขมสุขเวทนา และสมาธิ ตลอดจนจิตและเจตสิกสอดคล้องกับทรรศนะที่ไม่จัดเป็นองค์ฌาน เนื่องจากไม่ได้ละไปตามลำดับขั้นของฌาน แต่มีอยู่ในฌานทุก ๆ ขั้น

ผลการศึกษาพบว่า วสุพันธุแสดงองค์ฌานไว้ 2 แห่ง ที่ตรงและไม่ตรงกับจารีตของสรวาสติวาท เพื่อนำเสนอเรื่ององค์ฌานใหม่ตามทรรศนะของตน

ISSN 2651-2262 (Online)

ทรรศนะใดที่ตรงกับสรวาสติวาท ก็ได้นำทรรศนะนั้นมาแสดง แต่ทรรศนะใดที่ไม่ตรง วสุพันธุก็ได้ชี้แจงเหตุผลแย้งพร้อมยกพระสูตรขึ้นสนับสนุน ทำให้มีส่วนที่ต่างไปจากจารีต ทั้งนี้ ไม่พบการโต้แย้งเรื่องทรัพยะแต่อย่างใด

การนำเสนอทรรศนะใหม่ของวสุพันธุนี้ ผู้วิจัยพบว่า วสุพันธุต้องการให้องค์ฌานในฌานทุกขั้น มีความสอดคล้องกับสภาวธรรมที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในฌานขั้นนั้น ดังจะเห็นได้จากข้อโต้แย้งที่วสุพันธุแสดงไว้ เช่น สติ มีอยู่ตั้งแต่ฌานขั้นแรกและมีอยู่ในฌานทุกขั้น ดังนั้น การจัดสติเป็นองค์ฌานเพียงในตติยฌานและจตุตถฌาน จึงอาจไม่สมเหตุสมผลสำหรับวสุพันธุ หรือในอีกกรณีหนึ่งที่วสุพันธุเห็นว่าปัสสัทธิสัมพันธ์กับอุเบกขา หากอุเบกขามีมากขึ้นในฌานขั้นที่สูงขั้น ปัสสัทธิก็ควรมีเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน ดังนั้น ธรรมใดที่ไม่ได้มีมากขึ้นตามอุเบกขา ธรรมนั้นย่อมไม่ควรเรียกว่าเป็นปัสสัทธิ เป็นต้น

นอกจากนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า ทรรศนะเรื่ององค์ฌานใหม่นี้อาจเป็นทรรศนะของวสุพันธุเอง สอดคล้องกับ Louis de La Vallée Poussin ที่กล่าวว่า “วสุพันธุ ... แสดงทรรศนะของเสาตรานติกะหรือของตนเอง แย้งทรรศนะของสรวาสติวาท-ไวภาษิกะ ในที่นี้เรามีข้อมูลน้อยมากว่า วสุพันธุอ้างอิงข้อมูลจากแหล่งใด วสุพันธุใช้ข้อมูลที่แปลกไปและอยู่สมัยหลังคัมภีร์*วิภาษา*อย่างแน่นอน”[72] แต่ในประเด็นที่ทรรศนะไม่ตรงกัน ผู้วิจัยเห็นว่า วสุพันธุไม่ได้ค้านเพียงแนวคิดของไวภาษิกะ แต่รวมถึงแนวคิดของสำนักอื่นด้วย สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า วสุพันธุมีความรอบรู้และเข้าใจทรรศนะของไวภาษิกะรวมถึงสำนักอภิธรรมอื่น ๆ เป็นอย่างดี จึงสามารถคาดการณ์คำถามพร้อมทั้งเหตุผลที่อีกฝ่ายอาจยกขึ้นเป็นประเด็นได้ รวมถึงเป็นนักคิดนักวิเคราะห์ จึงสามารถนำเสนอทรรศนะเรื่ององค์ฌานแบบใหม่ได้อย่างน่าสนใจ

---

[72] K. L. Dhammajoti, “The Contribution of Saṃghabhadra to Our Understanding of Abhidharma Doctrines,” *Text, history, and philosophy: Abhidharma across Buddhist scholastic traditions*, ed. Bart Dessein and Weijen Teng (Boston: Brill, 2016): 230.

อักษรย่อ

AH	*Abhidharmahṛdaya*
AKBh	*Abhidharmakośabhāṣya*
Abhidh-s	*Abhidharmasamuccaya*
Chn	Chinese
MVŚ	*Mahāvibhāṣāśāstra*
MW	Monier-William Sanskrit-English Dictionary
SAH	*Samyuktābhidharmahṛdaya*
Skt	Sanskrit

คำชี้แจงการอ้างอิง

Abhidharmasamuccaya รูปแบบการอ้างอิงใช้ อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์: หน้า เช่น Abhidh-s: 68 หมายถึง *Abhidharmasamuccaya* หน้า 68 เป็นต้น ส่วนคัมภีร์อื่น ๆ รูปแบบการอ้างอิงใช้ อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ นิรเทศะ.โศลก: หน้า เช่น AH 7.151-153: 183-187 หมายถึง *Abhidharmahṛdaya* นิรเทศะที่ 7 โศลกที่ 151-153 หน้า 183-187 เป็นต้น

ISSN 2651-2262 (Online)

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์บาลีอักษรไทย

มหามกุฏราชวิทยาลัย. สยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกฏฺฐกถา. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. สยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

2. บทความ

พระมหาไตรภพ ธมฺมารกฺขิโต (รอดจันทร์) และพนัสดิษฐ์ ประภากร. “นามกายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท: การตีความความหมายที่เป็นไปได้.” *วารสารปณิธาน*, ปีที่ 19, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2566): 70-91.

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย. “สมถวิปัสสนาในคัมภีร์อภิธรรม นิกายสรวาสติวาท.” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม - มิถุนายน 2560): 193-230.

• ภาษาต่างประเทศ

1. คัมภีร์

Abhidharmakośa-Bhaṣya of Vasubandhu: The Treasury of the Abhidharma and Its Commentary (4 vols.). Translated into French by Louis de La Vallée Poussin, Annotated English Translation by Gelong Lodrö Sangpo, With a New Introduction by Bhikkhu KL Dhammajoti. Delhi: Motilal Banarsidass, 2012.

Asaṅga. *Abhidharma Samuccaya of Asanga*. India: Visva-Bharati, 1950.

Dessein, Bart. *Saṃyuktābhidharmahṛdaya: Introduction, translation. (Buddhist Tradition Series)*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999.

Pradhan, Prahallad. *Abhidharmakośa-bhāṣyam of Vasubandhu.* Patna: Kashi Prasad Jayaswal Research Institute, 1975.

Taishō Issaikyō Kankōkai 大正一切經刊行會 (Taisho Tripitaka Publication Association). *Taishō Shinshū Daizōkyō* 大正新脩大藏經 (Taishō Revised Tripiṭaka) Vol. 1. Tokyo: Daizo shuppan Kabushiki Gaisha, 1988.

Willemen, Charles. *The Essence of Scholasticism Abhidharmahṛdaya. T1550*. New Delhi: Motilal Banarsidass, 2006.

2. หนังสือ

Rāhula, Walpola. *Zen and the Taming of the Bull: Towards the Definition of Buddhist Thought: Essays*. London: Gordon Fraser, 1978.

Stuart, Daniel Malinowski. *Thinking About Cessation: The Pṛṣṭhapālasūtra of the Dīrghāgama in Context*. Wien: Arbeitskreis für Tibetische und Buddhistische Studien, Universität Wien, 2013.

3. พจนานุกรม

Monier-Williams, M.. *A Sanskrit-English Dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to Cognate Indo-European languages*. Oxford: The Clarendon Press, 1899.

4. บทความ

Abe, Shinya (阿部真也). “Dhyāna in the Sarvāstivāda (説一切有部における静慮).” *Journal of Indian and Buddhist Studies* (印度學佛教學研究), 55, no. 2, (March 2007): 523–527.

Buswell, Jr., Ropbert E., and Padmanabh S. Jaini. “The Development of Abhibharma Philosophy.” *Encyclopedia of Indian Philosophies Volume VII Abhidharma Buddhism To 150 A.D.* Edited by Karl H. Potter, Ropbert E. Buswell, Jr., Padmanabh S. Jaini and Noble Ross Reat. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, Private Limited, 1996: 73-119.

Dhammajoti, K. L.. “The Contribution of Saṃghabhadra to Our Understanding of Abhidharma Doctrines.” *Text, history, and philosophy: Abhidharma across Buddhist scholastic traditions*. Edited by Dessein, Bart and Weijen Teng. Boston: Brill, 2016: 223–247.

Kichise, Masaru (吉瀬勝). “A Study of the *dhyānāntara* in the *Abhidharma-kośabhāṣya* (倶舎論における中間定解釈).” *Journal of Indian and Buddhist Studies* (印度學佛教學研究), 31, no. 1, (December 1982): 320–325.

Kuan, Tse-Fu. “Clarification on Feelings in Buddhist Dhyāna/Jhāna Meditation,” *Journal of Indian Philosophy*, 33, no. 3, (June 2005): 285-319.

5. วิทยานิพนธ์

Suen, Stephen. “Methods of spiritual praxis in the Sarvāstivāda: A Study Primarily Based on the Abhidharma-mahāvibhāṣā.” PhD diss., The University of Hong Kong, 2009.